

УДК 1: 572:159:923.2

Любов Мазур

ЗНАЧЕННЯ РОМАНУ ЯК "ПРАКТИКИ СЕБЕ" У ФОРМУВАННІ МОДЕРНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті проводиться думка, що роман являє собою особливу світську форму "практик себе", що виникає у добу Нового часу на основі розвитку приватних стосунків; показано, що наративні практики творять нову модель особистісної самоідентичності, соціокультурними вимірами якої стають час, почуття і артефакти міжособистісного спілкування.

Ключові слова: практики себе, самоідентичність особистості, наратив, наративна ідентичність.

Mazur L. A value of novel as "practices of itself" is in forming of modern self-identity of personality

An idea is conducted in the article, that a novel shows the special secular form of "practices of itself", that arises up in New time on the basis of development of private relations. Becoming of novel went out of influence of any proof literary traditions – opening of historical value of facts of the personal life took place on the basis of municipal folklore that acquired the lines of folk form of practice of itself. Stories overgrew not simply due to quantitative addition of separate episodes of life; they were consistently opened out in space and time, acquired certain structure and became integral history of one life.

They lost moralist instructive character: Unlike the heroes of folk epos of previous epoches, which executed will of people, personified his hope, in a novel a man operates independently, from itself.

Innovative maintenance a novel, which was engendered in everyday practice of people, creates the new model of human self-identity, which is formed in active copulas with the world: in the scalene intermingling with other people and capture of activity different kinds. Roman is practice of itself not in that sense, that sometimes at leisure we read books, but because with us there is something fundamental, when the act of reading is intertwined in some totality of our vital displays, vital acts and crystallizes in a clear form that happened with us, that saw that we had read.

A value a novel in forming of modern self-identity consists in that, being "by passing of life", he becomes the instrument of cognition of own desires, which enables to realize itself. In head for self-realization of personality, it closes up with spiritual practices itself in confession of the real life, which is out of workaday. It goes out from here that a point is some; accrete with a lasting act, absolute "I", different from the plural of psychological "I" that makes maintenance of self-identity of personality.

Practice of narration give the modern identity of the new sociocultural measuring – sphere of senses, internal feeling of time, artifacts of interpersonally intercourse.

Keywords: novel, practice itself, self-identity of personality, narrative, narrative identity, internal feeling of time.

Мазур Л. Значение романа как "практики себя" в формировании современной самоидентичности личности

В статье проводится мысль, что роман представляет собой особую светскую форму "практик себя", возникающую в эпоху Нового времени на основе развития частных отношений; показано, что наративные практики создают новую модель личностной самоидентичности, соціокультурными измерениями которой становятся время, чувства и артефакты межличностного общения.

Ключевые слова: практики себя, самоидентичность личности, наратив, наративная идентичность.

Актуальність дослідження формування особистісної самоідентичності зумовлюється не тільки теоретичним інтересом, але й виражає повсякденну ситуацію, яка переживається усіма. Тому такого важливого значення набуває аналіз чинників конституювання самоідентичності особистості, її аутотрансформації у практиках себе. Якщо античні та християнські практики себе досліджувалися в контексті становлення людської суб'єктивності в П. Адо, М. Фуко, С. Хоружого, О. Соловйова, то залишається проблематичним питання: що ж постало основою формування модерної самоідентичності особистості за умов секуляризації повсякденного життя людини? На нашу думку, у формуванні модерної ідентичності велику роль зіграла така форма практики себе, як роман. Від усієї попередньої літератури він відрізняється тим, що змальовує буденність: у ньому розповідається про приватне життя звичайних людей в усіх подробицях. Ретельно дослідити окреме, щоб прийти до загального, – основний шлях, яким люди приходили до розуміння свого життя. Метою цієї статті є спроба довести, що роман за своїм призначенням і формою постає своєрідною практикою себе, яка стала одним із чинників формування модерної самоідентичності особистості.

Роман як літературний жанр виник наприкінці епохи Відродження і завдяки розвитку друкарства набув великої популярності й увійшов у практику буденного життя. За літературною формою, роман – це епічне оповідання, яке охоплює усю людську дійсність часу в усій її багатогранності. Розвиток особис-

тісного начала у повсякденному житті обумовив такі нововведення у його змістовності, як перехід до прози, оповідь від першої особи, багатолінійність, що поєднує кілька планів оповідання композиції, використання живої розмовної мови тощо. Образ людини як цілісної реальності та конкретної особистості стає вихідною точкою ставлення митця до світу і мірою для оцінки усіх речей, подій, відносин світу.

Така глибока зміна природи мистецтва зумовлена конкретно-історичними причинами. Якщо в античному і середньовічному суспільстві людина ідентифікується з тим місцем, яке вона посідає у суспільстві [4], то тільки у період розпаду феодальних відносин вперше виникає “відмінність індивіда як особистості від класового індивіда” [7, с. 83–84].

У гомерівському епосі, класичних грецьких трагедіях і комедіях, римській сатирі, лицарських поемах середньовіччя сюжет складається з історичних подій, основні персонажі зображені з позиції тих державних і громадянських функцій, які вони виконують в суспільстві. Приватне життя на той час не мало суспільної цінності, носило політичний характер і було поглинуте публічною сферою. У часи пізньої античності з’являються твори, які зосереджені на приватному житті, – “Херей і Калліроя” Харитона, “Левкіппа і Клітофонт” Ахіла Татія і найвідоміший твір “Дафніс і Хлоя” Лонга. У них, як правило, зображена любляча пара, яка волею долі, насильно розлучається, але у фіналі закохані, пройшовши через багато тяжких випробувань і страждань, поєднуються. Зображені тут герої, навпаки, не мають іншого життя, крім приватного. Виявляється, що є дві крайності: людина або повністю, без залишку ідентифікується з роллю і суспільною маскою, або зводиться до тваринної природи, є індивідом поза суспільством. Дафніс і Хлоя жили у лоні природи і “наслідували те, що чули, те, що бачили: чуючи спів птахів, вони самі співали: дивлячись, як стрибають вівці, самі вони легко стрибали і, як бджоли, квіти збирали” [5, с. 87].

Але в ренесансній новелі приватне життя починає розглядатися вже не як відпадиння від суспільного, а навпаки, як шлях до набуття істинно людських якостей. Це засвідчує, що в самому суспільстві відбулися істотні зрушення: рвалися родові та феодальні зв’язки між людьми, а нові суспільні взаємини формувалися як приватні. Основна тенденція розвитку нового суспільства полягала саме у тому, що між людьми не повинно бути будь-якого іншого зв’язку, окрім приватного. Зв’язок приватного інтересу ставав всезагальним, що створювало ґрунт для розвитку людської індивідуальності. Приватні зв’язки зривали феодальні маски, оголюючи справжні людські якості, які були приховані за ними.

Як стверджує Вадим Кожинов, – “роман спочатку виникає в усній творчості народу як безпосереднє засвоєння нових людських відносин, нової, небувалої взаємодії людини і суспільства – взаємодії, що склалася напередодні буржуазної доби. Тому спочатку роман формується, по суті справи, поза впливом будь-яких стійких літературних традицій – у певному сенсі “на порожньому місці”” [3, с. 41]. Тут йдеться про те, що відкриття історичного значення фактів особистого життя відбулося на основі міського фольклору, що набував рис народної форми практики себе. Герої народних новел приходили прямо з вулиці, ними ставали ремісники, купці, прості люди, які були відомі завдяки своїй дотепності, активній діяльності, незвичним ситуаціям, у яких вони опинялися. Якщо героїв народного епосу попередніх епох об’єднувала єдина фабула, – вони залишали рідні краї, щоб перемогти ворогів, відкривали нові країни, завойовували руку і серце королівських доньок й у будь-якому разі виконували волю народу, уособлювали його сподівання, то тепер шліфувалися спроби зобразити людину як таку, що діє самостійно, від самої себе.

Народні оповідання, що передавалися із вуст в уста, оформляли масовий практичний досвід, впливали на становлення самоідентичності особистості. Проявлялася чітка тенденція об’єднувати різні прояви приватного життя навколо одного характерного персонажу – Бертольдо в італійському фольклорі, Педро Урдемаласа – в іспанському, Тіля Уленшпігеля – в німецькому тощо. Оповіді розросталися не просто за рахунок кількісного додавання окремих епізодів життя, вони послідовно розгорталися у просторі й часі, набували певної структури і ставали цілісною історією одного життя. Вони втрачали моралістичний повчальний характер: оцінка вчинків не завжди однозначна, часто герой постає в ореолі співчуття, набуває своєрідної чарівливості [2].

Оповідання об’єднувалися, розпадалися, вбирали нові ознаки і нюанси, відкидалося застаріле: вони існували й розвивалися у свідомості людей у нерозривному зв’язку з їх реальним життям. У якийсь момент вони склалися у цілісний твір. Так, у 1515 р. в Німеччині надрукована народна книга “Забавне читання про Тіля Уленшпігеля, уродженця Брауншвейга”, в якій розкривався цілісний образ героя через історію його життя, його становлення як неповторної особистості від народження до смерті; у 1554 р. в Іспанії вийшла повість “Життя Ласарільо з Термеса” про мандрі малолітнього поводиря. Герої самі по собі випромінюють стихію приватного життя. Їхні власні історії – це не ланцюжок подій, зумовлених зовнішніми обставинами суспільного життя, вони народжуються зсередини, є результатом особистих спонукань і пошуків. Спонтанні прояви приватного життя вбирають у себе приховані і розпорошені у житті струмені нового світосприйняття і нового практичного ставлення до світу і самого себе. Те, що композиція сюжету народної повісті представлена мандрами героя, має певне символічне значення. Фабула міфів і епосів всіх часів і народів однакова: герой обов’язково мандрує. Те, що спо-

нукає залишати домівку – мотиви і детермінація мотивів, можуть бути різними, але обов'язковим є повернення героя. В елліністичних практиках турботи про себе йшлося про те, що треба відійти від самого себе для того, щоб повернутися. Процес самоідентифікації у тому якраз і полягав, щоб описати подібну петлю. Християнські практики розмикають цю петлю і утворюють зовсім нову траєкторію руху від себе до себе інакшого, оскільки він стає водночас рухом до Бога. Синергія людського зусилля і божественної благодаті змінює онтологічну межу людини. Розмикання буття робить можливою зміну людської природи.

Епоха ж Нового часу створила небувалу екзистенціальну ситуацію: людина постійно знаходиться у стані переходу, змін. Тут вже саме звичайне життя стає для людини практикою себе. Адже у християнському середньовічному суспільстві люди нерозривними узами були прив'язані до певного місця, території і до певної суспільної організації – до селянської общини, ремісницького цеху, монастиря, феодального помістя тощо – жили у замкненому маленькому світі. Можна зазначити, зросталися з ним і носили в собі, як равлик носить на собі мушлю-хатинку. І навіть поневіряючись чи мандруючи в далеких краях, людина не могла позбутися "мушлі" на собі. Невидима нитка, яка пов'язувала людину з її визначеним місцем у суспільному організмі, ніколи не рвалася, хіба що могла трохи розтягнутися, щоб потім стиснутися, і повернути її назад, і ще міцніше прив'язати до звичного налагодженого життя. Християнські практики чернечого життя давали можливість відгородитися від зовнішнього світу, але ще сильніше прив'язували до релігійного братства. Сили переносити усамітнення і крайні форми відлюдництва давав саме духовний зв'язок з наставниками, вчителями і Богом.

Але вже наприкінці феодальної епохи ці маленькі світи починають розпадатися і вже не можуть бути опорою для людей, залишаючи їх наодинці із самими собою і своїми проблемами. Саме ця ситуація набуває такої екзистенціальної гостроти, що призводить до поступової руйнації архетипу героя в його традиційній структурі самоідентифікації. Народна книга про Тіля Уленшпігеля фундує нову схему самоідентичності. Син ремісника, який дуже рано осиротів і змушений був піти на пошуки роботи і кусня хліба. Його охоплює дух бродяжництва, пустоців і свободи. Щоб отримати робоче місце, на традиційне питання про цехову належність, він називав те ремесло, представником якого був майстер, що стояв перед ним. Він вчився на ходу, легко переймав нові премудрості, але його веселий і незалежний характер не давав йому шансів надовго затриматися на одному місці. Він сам з легкістю змінював і рід, і місце роботи, кепкував з тих, хто усе своє життя залишався в одній мушлі і не намагався вийти з неї назовні.

Невгамовний герой за своє життя обійшов землі не тільки Німеччини, але й Данії, Голландії, Чехії, Італії, Франції, Польщі. Він мав справу з представниками усіх ремесл: ковалями, кравцями, кушнірами, столярами, булочниками, лікарями, купцями, ченцями, священиками, навіть з данським королем і Папою Римським. Він над усіма кепкує, проявляючи і дотепність, і кмітливість, часом розважаючи людей, а часом і дратуючи їх своєю зарозумілістю і злостивістю. Стає примітним те, що психологічні риси Тіля, які спочатку пояснюють мотиви його поведінки, поступово набирають соціально-історичного значення, проявляються як людська тенденція цілої епохи. Це дає підстави стверджувати, що життєвий шлях Тіля Уленшпігеля представляє нову модель людської самоідентичності. Якщо раніше людина повністю була ідентифікована з соціальною маскою, яка призначалась їй від народження і яка зросталася з її личиною, то Тіль вступає в життя без маски, як вільний автономний індивід, який лише з тією чи іншою метою свідомо надягає на себе маску, граючи ту чи іншу роль. Людина починає протистояти усьому світові, створюючи свій маленький, але цілісний мікрокосм, і не тільки протистояти, але встановлювати зв'язки з цілим світом, а не тільки з тим вуликом (общиною), до якого вона раніше належала. Великий світ, макрокосм, на той час міг бути лише об'єктом споглядання.

Не будемо спинятися на споглядальному характері античної і середньовічної філософії, звернемо лише увагу на те, що в літературі склався один із центральних жанрів середньовіччя – так звані "бачення": "Бачення Пітера Пахаря" Ленгленда, "Роман Рози" Жана де Мена, "Божественна комедія" Данте тощо. Але Тіль Уленшпігель не споглядає світ, він активно вторгається у нього. Тут він подібний до лицарів, які так само активно оволодівали світом: відвідували далекі невідомі краї, воювали з драконами, здобували чарівні і дорогоцінні речі. Але світ, який засвоює Тіль, найбуденніший і дуже прозаїчний. Йому протидіють не велетні і чудовиська, а звичайні люди з їх законами і звичаями, хоч світ не стає від цього менш небезпечним і таємничим. Проте головна відмінність між ними полягає в іншому – лицар був наділений нелюдською силою і мав чарівну зброю, бо він уособлював силу і волю всього народу, а Тіль був звичайним смертним, який не мав жодних надприродних здібностей і міг розраховувати лише на самого себе. Тому саме окремий індивід, приватна особа стає героєм новочасної епопеї.

Новаторський зміст книги про Тіля Уленшпігеля, який зародився у повсякденній практиці народу, творить нову модель людської самоідентичності. Новочасна ідентичність формується в активних зв'язках зі світом: різнобічному спілкуванню з іншими людьми й оволодінні різними видами діяльності. Про те, що роман був справді практикою величезних мас людей на певному етапі історичного розвитку, зумовленому розпадом традиційних зв'язків і зародженням модерного суспільства, свідчить

поширеність “фольклорних романів” серед інших народів. Іспанським “братом” Тіля виступає Педро Урдемалас. У Франції було відоме фольклорне оповідання про солдата-бродягу на ймення Фанфан-Тюльпан, в Італії – історія пригод Бертольдо, в Англії – діяння Робін Гуда. У цих народних оповіданнях викристалізовувався практичний досвід повсякденного життя людей. Життєві історії народних героїв відображали уявлення людей про природу і призначення людини, сенс її життя, вони ставали певними взірцями для самоідентифікації простих людей.

Надалі особливого значення набуває ще один із наслідків розвитку роману як літературного жанру і його впливу на читаючу аудиторію – посилення об’єктивації світу – уявлення про гомогенний порожній час, що неминуче породжувало запитання: як ми співвідносимо власне життя з таким часом. Наше життя є ланцюгом подій у світовому часі і в будь-який момент є причинним наслідком того, що відбулось раніше. Але як оповідачі про себе, ми проживаємо ці події як розгортання смислу, який покладений у них. І ці два моменти у нашій свідомості поєднати нелегко. У літературному романі таке двопланове відтворення форми життя з подій стає вимогою жанру.

Така практика прочитання роману формувала нове почуття часу, – те, що в сучасній динамічній психіатрії називають внутрішнім Я-відмежуванням і що означає здатність встановлювати гнучку комунікаційну межу, яка забезпечує можливість індивіду переживати й усвідомлювати свою власну самоідентичність не тільки за рахунок відмежування від зовнішнього світу (зіставляти внутрішнє Я як джерело суб’єктивних переживань з об’єктивними подіями), але і від власних фантазій і пресингу внутрішніх потреб. Отже, новочасна самоідентичність передбачає рухливість онтичної границі особистості, яка встановлюється залежно від диспозиції Я щодо внутрішнього психічного простору. Це пробуджує інтерес до людських почуттів. І тому не випадково, що роман XVIII-XIX ст. високо підносить цінність почуття в його повному вираженні.

Сильні, цілісні, істинні почуття ушляхетнюють людину, вказують шлях до вищого життя. Так, у романі Ж.-Ж. Руссо “Нова Елоїза” закохані жертвують миттєвою втіхою заради чистоти і шляхетності своїх почуттів. Але нас зараз більше вражають екзальтовані відгуки на прочитаний роман, які отримав Руссо в листах від своїх читачів. Найвищим благом у них проголошується любов, а найістиннішим почуттям вважається страждання. У романі Гете “Страждання молодого Вертера” герой вдається до самогубства через неспроможність досягти звичайного щастя у цьому світі. Страждання вчать відстороненому аналізу життєвих втрат і невдач, дивитись на все як на історію, як на щось, що вже відбулось.

У буденному житті увага до часу проявилася у появі ще одного ідентифікаційного коду людини – точної дати народження. Якщо у середні віки вважали, що одне тільки ім’я людини унеможлиблює її ідентифікувати, і додали ще прізвище, яке часто походило від місця проживання або роду діяльності, то в Новий час цивільну особу більше засвідчує дата народження, ніж прізвище. Як влучно зазначив Філіп Ар’єс, ім’я належить світу уяви, прізвище – світу традиції. Вік, поняття кількісне, що піддається обліку з точністю до годин, прийшло до нас з іншого світу – світу чітких цифр. Він наводить багато цікавих фактів. Наприклад, коли він працював з мемуарами XVI-XVII ст., щоб відновити кілька послань із шкільного життя, то звернув увагу на той момент, що на початку кожного фрагмента був вказаний вік або дата народження його автора. На портретах обов’язково вказувалися дата написання портрета і вік зображених на ньому осіб. Сімейні портрети з датами були такими самими документами, що й альбоми з фотографіями через три-чотири століття опісля. У XVII ст. поширюється звичка гравірувати дати, які відповідають хвилюючим моментам у житті людини, на ліжках, шафах, скринях, ложках, святкових бокалах тощо. Можна підкреслити, що повселюдно виникає потреба писати історію сімейного життя, датуючи його. Турбота про точну хронологію поступово зливається з почуттям сім’ї [1], як констатує Ф. Ар’єс.

Новочасний роман створює ідеал родинного життя – теплого і пристрасного, але водночас простого і стриманого. На шлюб починають дивитись як на союз відданих друзів, об’єднання, що побудоване на почуттях, щирій приязні між чоловіком і дружиною, відповідальній турботі про дітей. У цей час багато пишеться про виховання дітей. І справа полягає не в тому, що дітей почали більше любити, а в тому, що батьківські обов’язки починають розуміти як щось таке, що робить життя гідним і вагомим. На погляд Ар’єса, родина “згуртувала себе навколо дитини та звела мур приватного життя між сім’єю та суспільством”, вона “задовольняла бажання приватності, а також прагнення ідентичності: члени родини були поєднані почуттям, звичками та своїм способом життя” [1, с. 412].

Отже, підбиваючи підсумки нашого дослідження, варто зауважити, що роман стає практикою себе не у тому сенсі, що іноді на дозвіллі ми читаємо книги, а у тому, що з нами відбувається щось фундаментальне, коли акт читання вплітається в якусь сукупність наших життєвих проявів, життєвих вчинків, залежно від того, як буде викристалізовуватися у зрозумілу форму те, що з нами сталося, те, що ми випробували, що побачили, що ми прочитали. “Література або текст, – цілком правильно вважає М. Мамардашвілі, – є не опис життя, не просто щось, що зовні (щодо самого життя) є його прикрасою; не щось, чим ми займаємося, – чи пишемо, чи читаємо на дозвіллі, а є частина того, як складеться або не складеться життя. Тому що досвід потрібно розплутати і для цього потрібно мати інструмент. Так

от... текст, тобто складання якоїсь уявної структури, є єдиним засобом розплутування досвіду; коли ми починаємо щось розуміти у своєму житті, і воно набуває якийсь контур залежно від участі тексту в ньому" [6].

І значення роману у формуванні модерної ідентичності полягає у тому, що, будучи "шляхом проходження життя", він стає інструментом пізнання власних бажань, що дає можливість реалізувати себе. У Марселя Пруста слова "реалізувати себе" збігаються зі словами "зрозуміти, що ти є насправді і яке твоє справжнє становище". Згідно з його поглядами, суть особистісної самоідентичності полягає у визначенні "де ти щодо центру". А центр твориться такими актами, які не відбулися, а вічно тривають. Наприклад, розп'яття Христа – це не акт, що колись вже відбувся, а акт, який триває увесь час у серці кожного віруючого. Наші критерії добра і краси, акти розуміння існують всередині такої структури акту, що вічно триває. Тому, на думку Пруста, не існує ніякого потойбічного світу, а є вертикальний зріз того, що тут і зараз (по горизонталі) відбувається. І в цьому зрізі життя є більш живим і повним, більш реальним, ніж повсякденне буденне життя.

Отже, роман як така форма практики себе, що сформувалась на основі світського буденного життя, у своєму прямуванні до самореалізації особистості змикається з духовними практиками себе у визнанні справжнього буття, що є поза буденним. І якщо є дві площини нашого буття, то й є водночас точка деякого, зрощеного з триваючим актом, абсолютного "я", що відмінне від нашого психологічного "я". І ця відмінність абсолютного "я", тобто інтуїції нас самих як абсолютних істот, від множини психологічних "я" становить зміст самоідентичності особистості

Еволюція роману як літературного жанру, його широке поширення і вплив на внутрішній світ людини виявили, по-перше, те, що в основі конституювання особистісної самоідентичності лежать нарративні процеси, по-друге, вони можливі за умови активного руху між приватним і публічним, особистим і культурним, минулим і теперішнім. Є усі підстави стверджувати, що сучасні індивідуалістичні підходи до розуміння нарративної самоідентичності, як продукту внутрішнього мислення або ментальної структури, приховують її соціокультурно зумовлену природу. Вона є конструктором, створеним (а не просто схильним до впливу) своїм культурним, історичним і соціальним контекстом, в якому можна виділити такі аспекти соціокультурного виміру особистісної самоідентичності.

По-перше, час. Оповідання особових історій завжди відбувається у теперішньому часі, хоча їх зміст може, звичайно, належати або до минулого, або до сьогодення, або до майбутнього. Для нарративу основними наслідками існування тимчасового виміру є те, що події чийогось життя можуть отримати сенс тільки у зв'язку з іншими подіями. Зв'язування подій один з одним (минуле, сьогодення і майбутнє) з метою надання сенсу і конструювання ідентичності, зрештою, є і завданням роману. Для нас феноменологічний перебіг часу вимагає наявності тільки тих подій, якими час відмічений особисто для нас, якими розділяються важливі епізоди нашого життя. Ці межі ніколи не фіксовані. Визначення відповідних подій, ролей і стосунків завжди виконується тільки відповідно до поточних конструкцій ідентичності. А вони постійно змінюються.

По-друге, почуття. Вбудовування цього чинника у питання самоідентичності підтверджує наявність у нас настанови, що наше існування можна відчутти. Але такі настанови навряд чи є автоматичними, швидше довільними: ми навчаємося тому, що "доцільно" відчувати у певних ситуаціях. У результаті ми постійно вчимося тому, як відчувати, як формувати, підтримувати або розривати стосунки.

По-третє, артефакти. Створюючи самоідентичність, індивіди використовують певні аспекти свого світу (такі артефакти, як мова, знаки, символи тощо, також ті, що включають поведінку, одяг, жест, культурні ролі), які існували і до них, але дають матеріал для постійно тривалого конструювання особистої самоідентичності. Найважливішим аспектом цього процесу є те, що він завжди відбувається у стосунку з іншими.

Література:

1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Арьес ; пер. с франц. Я. Ю. Старцев. – Екатеринбург : Из-во Уральского ун-та, 1999. – 416 с.
2. Бахтин М. М. Эпос и роман: Авторский сборник / М. М. Бахтин ; сост. С. Бочаров. – М. : Азбука, 2000. – 304 с. – (Академия).
3. Кожин В. Происхождение романа. Теоретико-исторический очерк / В. Кожин. – М. : Советский писатель, 1963. – 438 с.
4. Кон И. Социология личности / И. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.
5. Лонг. Дафнис и Хлоя / Лонг ; пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева. – М. ; Л. : Academia, 1935. – XXI, 197 с. – (Серия "Античная литература").
6. Мамардашвили М. К. Психологическая топология пути: М. Пруст "В поисках утраченного времени" [Электронный ресурс] / М. К. Мамардашвили. – Режим доступа : <http://philosophy.ru/library/mmk/topology.html>.
7. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / Карл Маркс. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – 416 с.